

Artykuly teoretyczne i historyczne

Теоретические и исторические статьи

Ľubomír Belás

Prešovská univerzita v Prešove

Filozofia – kritika – súčasná spoločnosť

Философия – критика – современное общество

Filozofia nám slúži na to, aby sme si dokázali uvedomovať svoju ľudskú a sociálnu situáciu. Zároveň nám umožňuje, aby sme dokázali odolávať každej forme autoritatívnych väzieb na osobnosti či systémy. Jej základnou dispozíciou je duch kritiky

H. Schnädelbach

Riešiac nastolený problém budem využívať dôležitú metodologickú poznámku, ktorú len tak akoby utrúsil Kant niekedy letom roku 1798 v kruhu svojich priateľov a spolustolovníkov počas filozoficko-diskusného podujatia (Tafelrunde). Pozorne vnímajúc vtedy prebiehajúce závažné kultúrno-dejinné pohyby doby povedal: „Nenachádzam žiadne poučnejšie dejiny ako sú tie, ktoré čítam denne v novinách. Tu môžem vidieť ako všetko prichádza, pripravuje sa a vyvíja“¹. Mnohí jeho súčasníci videli v tejto myšlienke náznak filozofovho príklonu k problematike politiky a sociálnych zmien. Z toho vyjadrenia vychádzam. V nadväznosti na to pripomínam jednu udalosť, zachytenú v novinách. Niekedy okolo roku 2007 navštívil Slovensko francúzsky politológ J. Rupnik a poskytol jednému denníku pomerne dlhší a zaujímavý rozhovor. Z neho si pre potreby tohto textu

¹ Citované podľa: G. Beyerhaus, *Kants „Programm“ der Aufklärung aus dem Jahre 1784*. [in:] *Materialien zu Kants Rechtsphilosophie. Herausgegeben von Zwi Batscha*, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1976, s. 152.

vyberám jednu jeho myšlienku. Využívajúc printové médium, adresoval nám, teraz neviem ako to presne vyjadriť: posolstvo, závažnú skutočnosť, legitimizáciu nového poriadku, absolútnu sociálnu pravdu, alebo niečo iné, keď nám venoval tieto, veľmi dôležité slová: „Zbavili ste sa komunizmu, totality, máte slobodu, demokraciu a fungujúci trh“. Vtedy to znelo asi optimisticky, ako povzbudenie, dnes sa na to možno pozrieť aj z inej strany. Som presvedčený o tom, že tento výrok treba zobrať seriózne a vážne, a takto ho podrobiť serióznej vecnej kritickej analýze.

V tejto súvislosti si kladiem rozširujúcu otázku: Čo nám to vlastne povedal, a či táto výpoveď nemá skrytý význam, teda či by nebolo potrebné tento výrok istým spôsobom dopovedať, alebo interpretovať, pravda z hľadiska filozofického, nie politologického. K filozofii patrí v zmysle vyššie uvedeného motta aj *duch kritiky*. Vo svojich úvahách budem postupovať v problémovej súvislosti vzťahu filozofia a spoločnosť. Využívajúc všeobecne známú myšlienku sociálneho mysliteľa P. Heintla², v zmysle ktorej sú všetky spoločnosti zainteresované na zachovaní svojho bytia, a v tomto smere majú k dispozícii množstvo efektívnych nástrojov získaných v dejinách. To je základné všeobecné východisko pre ďalšie uvažovanie o probléme sociálneho celku. Podstatné je určenie toho, čo máme v tejto situácii k dispozícii v rámci filozoficko-teoretických predpokladov.

Po ruke máme – ak to možno tak sformulovať – výnimočnú štúdiu s názvom *Spoločenská funkcia filozofie*, autorom ktorej je významný predstaviteľ kritickej filozofie M. Horkheimer a o tento text sa budem opierať. V ňom sú obsiahnuté mnohé cenné myšlienky, pričom niektoré len zhrniem, a iným budem venovať podstatne väčší priestor. Tak napríklad uvádzam poznámku, že zásadným, hlavným problémom novovekej filozofie je problém spoločnosti, že filozofi mali vždy napätý vzťah k sociálnej realite, z čoho vyplývali, počínajúc Sokratom, aj mnohé kolízie a konflikty, že v tomto smere sa v každej spoločnosti očakáva od filozofie niečo podstatné z hľadiska jej akceptácie. Horkheimer v tejto súvislosti píše: „Keby sme vraj tvrdili, že rozum a skutočnosť nie sú v rozpore a autonómia človeka je zaistená, vtedy by filozofiu akceptovali. No filozofia je od toho ďaleko vzdialená, pretože nič nestratila zo svojej pôvodnej relevancie“³. To jej však spôsobuje problém. Vo vzťahu k interpretácii Rupnikovej myšlienky využívam nasledujúci názor filozofa, podľa ktorého, „filozofia trvá na tom, že konanie a ciele ľudí nemusia byť produktom slepej nevyhnutnosti. Ani vedecké pojmy, ani forma spoločenského života, ani vládnući spôsob myslenia a mravy by sa nemali preberať len tak zo zvyku a nekriticky praktizovať“⁴. Čo nám to teda Rupnik

² P. Heintel, *I. Kants „Grundlegung zur Metaphysik der Sitten“ und deren „prozessetische Konsequenzen“*. *K počtě profesora Milana Sobotky. Hegelovskou stopou. Studia Philosophica XIV*, Univerzita Karlova, Karolinum, Praha 2003, s. 77.

³ M. Horkheimer, *Spoločenská funkcia filozofie*, „Filozofia“ 1999, vol. 54 (2), s. 117.

⁴ *Ibidem*.

povedal? Nuž, máme teda *slobodu a demokraciu a fungujúci trh...* ako najväčšie hodnoty, radujme sa veselme sa. To sa od nás očakáva!

Ale tým sa nič nekončí, práve naopak. Dňa 6. júla 2014, v programe Otázky Václava Moravca sa stretli dvaja politici, presnejšie povedané disidenti, a to P. Pithart a L. Wałęsa. Diskutovali veselo, zaujímavo, každý presadzoval to svoje. Wałęsa hovoril o demokracii a solidarite, český politik kategoricky povedal, že *treba uvažovať o inom kapitalizme*. Priznám sa, že to bol šokujúci výrok. Teraz uvažujem v intenciách Československa. Dlhो sme počúvali len **sloboda a demokracia, prípadne o druhom Rakúsku, a zrazu kapitalizmus**. A to v čase kedy budeme **oslavovať pád železnej opony, koniec komunizmu, návrat do Európy... a ostatné, teda aj nežnú revolúciu**.

Čo sa to vlastne stalo? Veď z úst disidentov ako samozvaných nositeľov mravnosti, pravdy a lásky sme slovo kapitalizmus nepočúvali, a zrazu je tu. A čo si o tom máme myslieť? Kde sú tie vznešené ideály? A napokon, aká je vlastne dnes *naša sociálna realita*? A zopakujem otázku z roku 1989: Kto za to môže? Už sa teším na kvalifikované, humanizmom presýtené odpovede...

Pred istým časom ekonóm J. Draxler napísal:

V roku 1989 neľadel každý do budúcnosti len s bezbrehým optimizmom. Ale mnohí verili typickej vete tých dní, že do „pár rokov budeme ako Rakúsko“. Pod čím zrejme nerozumeli spoločenskú naliehavosť, ale viditeľný materiálny blahobyť. Ako sme na tom dnes? Bez práce je 400-tisíc ľudí, takmer 15 percent práceschopného obyvateľstva. A to ešte nehovoríme o skrytej nezamestnanosti a masovej migrácii za prácu do zahraničia⁵.

Pritom dnes kuriózne znie výrok známeho slovenského disidenta z obdobia pred krízou, smerom k mladým: Ste slobodní, môžete cestovať! A mal, v úvodzovkách pravdu. Mladí cestujú, ale vo veľkej miere nie za poznaním a zábavou. Nastáva zvláštne obdobie, blíži sa k nám veľké, 25. výročie udalostí zo 17. novembra 1989. Dúfam, že okrem slávnostných, protokolárnych podujatí sa posunieme trochu ďalej z hľadiska poznania *historickej pravdy*. Ale najskôr bude potrebné zvládnuť veľa slov, veľa hrdinov, veľa výhovoriek, ale aj mnohých sklamaní z existujúceho stavu *veci verejnej*⁶, ktorý tu bol nastolený, touto historickou udalosťou.

Osobitne ma bude zaujímať, ako sa to budú hodnotiť disidenti a velitelia revolúcie v Bratislave. Nastane zásadné prehodnocovanie tých hodnôt, ktoré vtedy ovládli Československo? A bude z pohľadu filozofie kritické alebo to opäť zvládnu mágovia mainstreamových médií, analytici a podobní experti na ciele

⁵ J. Draxler, *Ako von z mizérie?*, „Pravda“, 20. marca 2013, s. 39.

⁶ Pozri: E. Belás, *Kantove idey a súčasný svet. Pokus o kritickú kritiku aktuálneho stavu veci verejnej* [in:] E. Belás, P. Kyslan, S. Zákatná (eds.), *9. kantovský zborník*, Filozofická fakulta PU, Prešov 2012, s. 20–26.

vytváranie verejnej mienky. Mám taký pocit, že sa niečo deje... Liberál R. Chmel konštatuje, že po roku 1989, „prišli také sociálne problémy, ktoré žiadna neviditeľná ruka trhu nevyrieši. A to je problém, ktorý stojí pred našou spoločnosťou dnes“. Potom kajúcne priznáva, že: „V prvej fáze, som aj ja mal ekonomicko-liberálne »predsudky«, že základ je individuum a človek sa má o seba postarať sám. No ako sa naša trhová spoločnosť vyvíjala, bolo čím viac jasnejšie, že nie každý jedinec to dokáže“⁷. Gymnastku a ikonu prevratu V. Časlavskú⁸ rozčuľuje fakt, že dnes vládnú deti zbohatlíkov a bývalých súdruhov. Vtedy robotnícky minister práce a sociálnych vecí pôvodným povolaním kovář v pražskom podniku ČKD P. Miller sa médiám priznáva že volil komunistov, tribún revolúcie Budaj sa sťažuje že odkaz revolúcie si privlastnili egoisti⁹, už si nepamätá, že on ich priamo k tomu vyzýval, bývalý kariérny komunista a zamestnanec podniku zahraničného obchodu Petrimex Babiš je ministrom financií, a tak by sa dalo pokračovať...

Ideologicky podané sme sa definitívne vrátili do Západnej *demokratickej* Európy, kde sme sa chceli uchádzať o *dobrý život* v blahobyte. V rámci tohto pochodu na Západ realizovaného pod korektným, či skôr kamuflážnym motívom *transformácie ekonomiky* (bývalý premiér federálnej vlády povedal v roku 2013 niečo o krádeži tom smere, že jedna cesta ako nechať ľudí zbohatnúť je nechať ich krahnúť⁹) a *spoločnosti*, sme už tam, dokonca aj v *obrannej* organizácii NATO. Aj keď nás tam, v tom *elitnom* klube spočiatku nechceli...

Asi je tu už čas položiť si niekoľko dôležitých otázok:

Z nich prvá: Čo to tu vlastne máme?

Druhá: To sme chceli?

A tretia: A čo to vlastne bolo? Prevrat či nežná revolúcia?

My na Slovensku máme takú ľudovú múdrosť, ktorá hovorí: Každé zlo je na niečo dobré. Tak aj hospodárska, dúfajme že už minulé kríza, niečo priniesla. Aspoň trochu reality sa nám preukázalo. Všetky tie veľké výzvy a proklamácie sa ukázali v úplne inom svetle, aj prostredníctvom fenoménu globalizácie, ktorá tiež k tomu významným spôsobom prispela. Jeden z našich diplomatov pôsobiacich v centrálnych Západu to tak heroicko-pateticky vyjadril, tak, že sme si (aj vstup do NATO) vybrali „napredovanie podľa logiky hlbokkej modernizácie“¹⁰. Interesantná formulácia. Ale aké sú výsledky tejto hlbokkej modernizácie, to je tiež veľmi zaujímavé. Ekonóm J. Draxler to, reagujúc na naše pomery, vyjadril takto:

Vznikol zvláštny druh východoeurópskeho kapitalizmu. V hlavnom meste sa vytvorila vrstva „prozápadnej elity“. Ľudí, ktorí sú úradníkmi nadnárodných spoločností či kvázi

⁷ T. Čorná, *Rozhovor*, „Pravda“, 4. júla 2014, s. 16.

⁸ L. Krištofová, *Protestovať sa dá rôznymi spôsobmi*, „Pravda“, 4. júla 2014, s. 33.

⁹ Pozri: M. Ransdorf, *Kořeny dnešni české krize*, „Haló noviny“, 23. května 2014, s. 6.

¹⁰ A. Matišák, *Slovensko sa nemusí báť o budúcnosť. Je v NATO*, „Pravda“, 29. marca 2014, s. 38.

intelektuálnej elity živiacej sa západnými grantmi. Tento život je náramne pohodlný. Stačí vedieť trochu po anglicky, ovládať Excel a máte teplé miestečko. Chránené pred pôsobením skutočného drsného kapitalizmu¹¹.

Ten istý autor po čase poznamenal, že na trhu práce už aj oni majú problém.

Podivnou privatizáciou sme sa zbavili priemyslových podnikov, bánk a iných aktív, čím sme podstatne oslabili štát. Garanti privatizácie to vtedy objasňovali dogmou o tom, že štát je zlý hospodár. Podarené aktivity, keď k tomu pridáme vytunelovaný tunel, alebo privatizačnú zmluvu s tajným dodatkom či vysokú kurzovú stratu pri týchto predajoch za asistencie privatizačných poradcov. Prognostik R. Filčák uvádza píše: „Vidiecke oblasti Slovenska sa dnes prepadajú v ekonomických a sociálnych ukazovateľoch. Kde sú dnes pece z Fiľakova, cukrovary, konzervárne? Kde je obraz bohatého Maďara so skleníkmi v záhrade, ako sme ho poznali z posledných rokov bývalého režimu?“¹². Na iný moment situácie u nás upozorňuje R. Geist: „Generácia nastupujúca na trh práce vstupuje do života prekliato podobnému hobbesosvskej predstave »prirodzeného stavu«: biedneho, nepekného, surového a krátkeho“. Iný príklad uvádza D. Šmihula porovnávajúc Česko a Slovensko v roku 2012 z hľadiska hospodárskeho rastu a konštatuje, že sme za posledných 12 rokov urobili obrovský skok, zatiaľ nie úplne docenený, a k tomu dodáva: „Hlavne rýchlosť »dobiehania« Českej republiky v podmienkach vlastného štátu môže byť považovaná za jeden z hlavných faktorov spätne legitimizujúcich rozdelenie Česko-Slovenska“¹³. To je síce pozitívne, ale za akú cenu. Naviac, Slovensko, ako píše J. Sedlák:

(...) je štátom s najväčšou výrobou áut na obyvateľov, ale aj krajinou, ktorá za štvrtstoročie prešustrovala potravinovú sebestačnosť. Ťažko by sa vo svete hľadal príklad ešte jedného štátu, v ktorom by sa za život jedenej generácie rozpadlo odvetvie vybudované z predchádzajúce. Na to, aby krajina mala dosť vlastných potravín sa skladali všetci. Slovenské poľnohospodárstvo bolo vždy odrazom spoločenského prostredia, ktorom vzniklo. Sebestačnosť, ktorú túžime obnoviť, nebola zadarmo. Boli za ňou aj prúdy slz a dnes nepredstaviteľné odriekanie roľníkov, ktorí nevstupovali do družstiev s nadšením. A predsa toto dieťa minulého režimu, dalo ľuďom to po čom túžili – chlieb a prácu¹⁴.

Dnes je potrebné tento akt velezrady našich agro-neoliberálov napraviť, a tiež to nebude zadarmo. Máme vysokú mieru nezamestnanosti, aj mladých ľudí, vyrabovaný štát, nízke platy a dôchodky, skapitalizované školstvo, zdravotníctvo, diferencovanú spoločnosť prezentovanú sociálnou nerovnosťou a nespravodli-

¹¹ J. Draxler, *Nežný rozklad*, „Pravda“, 11. novembra 2011, s. 33.

¹² R. Filčák, *Paprika a rovné dane*, „Pravda“, 16. januára 2013, s. 34.

¹³ D. Šmihula, *2012: Rok prelomu*, „Pravda“, 16. januára 2013, s. 35.

¹⁴ J. Sedlák, *Chlieb a prácu*, „Pravda“, 23. februára 2014, s. 30.

vost'ou, mnoho ľudí žijúcich na hranici chudoby a veľkých boháčov. A my objekty mainstreamového biznisu vystavené atakom šetrenia, rozpočtovej disciplíny, posilňovania konkurencieschopnosti, znepokojené osudom *sociálneho rozmeru* integračného procesu, hádkami o eurokomisárov, zneistení množstvom pojmov a premenami ich významov, demokracia je kapitalizmus, či kapitalizmus je demokracia? Právny štát je idea realita, alebo len ďalšia fikcia? Sami nevieme, čo to všetko znamená.

O pomoc požiadame J. Habermasa, ktorý sucho konštatoval, že od roku 1989/1990 „už nie je možné uniknúť z univerza kapitalizmu; môže ísť iba o scivilizovanie a skrotenie kapitalistickej dynamiky zvnútra“¹⁵. Dobré zaplatený rozpad Sovietskeho zväzu vyvolal podľa tejto *ikony* svetovej filozofie na Západe fatálny triumfalizmus a pocit, že kapitalizmus z aspektu *svetových dejín* bol v práve. Táto *eufória* sa pretavila do všetkých sfér života. Dôsledkom bol nástup sociálneho darwinizmu, a to aj v oblasti medzinárodných vzťahov.

P. Schnur pripomína, že jedna absolútna pravda, bola vystriedaná druhou, – a zároveň sa pýta, či tu nešlo o „ďalší import hotového spoločenského modelu“¹⁶ – pričom tá druhá pravda bola nesená na báze *ekonomickej transformácie* spojenjej príchodom zahraničných investorov, čo *zacementovalo* českú – dodávam i slovenskú – ekonomiku do stavu montážnych hál a pobočiek nadnárodných korporácií. V kontexte reality Slovenska k tomu možno pridať názor A. Ostrihoňovej, že tu máme *fabriky na autá i na tituly*¹⁷. V zmysle zamýšľanej školskej reformy, orientovanej podľa šéfov automobilového priemyslu, titulov ubudne...

Teraz sa pre utriedenie si svojich myšlienok a naznačenie ďalšieho postupu vrátim k Rupnikovi. Vlastne nám vlastne povedal, že máme to najlepšie čo je – či vtedy bolo. Nemáme sa usilovať o nejakú *novú formu sociálneho usporiadania*, ani v podobe možných *racionálnych návrhov* či dokonca *vízií*. Objektívne musím však priznať, že ten rozhovor bol ešte pred krízou. Aj potom nám bolo občas pripomenuté objektívnymi analytikmi či inými mienko-tvorcami, že demokracia má síce svoje chyby, ale zatiaľ nebolo vymyslené nič lepšie. To je argument v skutočnosti *par excellens*. No nepreberte také niečo skvelé! Pripomínam Horkheimerovu filozofickú inštrukciu, že niektoré veci, v tomto konkrétnom prípade napr. *formu spoločnosti*, by sme nemali preberať len tak zo zvyku, alebo keď nám to povie politológ alebo neoliberalný hegelian. Akokoľvek sa usilujeme pochopiť veci jasne a zreteľné, máme s tým problém. Napríklad, kto nám to vlastne vládne a predovšetkým pre koho vládne. Je dôležité posúdiť či sa vládne v prospech občanov alebo medzinárodného kapitálu.

¹⁵ J. Habermas, *K ústave Európy*, Kalligram, Bratislava 2012, s. 112.

¹⁶ P. Schnur, *Nesvatí Václavové, dali jste nám zhynout! Kritika depolitizovaného rozumu: úvahy (nejen) o nové normalizaci* (V. Bělohorský [et. al]), Grimmus, Všeň 2010, s. 163.

¹⁷ A. Ostrihoňová, *O láske k poézii a k HDP. Esej na sobotu. Víkend*, „Pravda“, 4. marca 2013, s. 33.

Moc sa stále viac a viac stáva anonymnou. Jej skutoční držitelia sú v úzadí. Problémom súčasnosti je, že „oligarchia premieňa bohatstvo na politický vplyv, ohýba verejný diskurz i pravidlá“¹⁸. O tom už pred istým časom písal K. Hvízd'ala. Pokiaľ sa v širších súvislostiach analyzuje spoločenská situácia, ktorú možno precizovať nerovnomerným rozdeľovaním statkov a poskytovaním služieb, potom je dôležité uviesť ako základnú príčinu tohto stavu, obrovské majetkové rozdiely v globalizovanom svete. Jeden údaj hovorí, že zhruba 8% ľudí vlastní 80% svetového majetku. Nechcem sa púšťať do analýzy ekonomických súvislostí a parametrov. Chcem sa pokúsiť o niečo iné. Ak sa bavíme o súčasnom tvrdom kapitalizme neoliberálneho typu, potom sa treba spýtať na ten „demokratický“ kapitalizmus blahobytu, ku ktorému sme boli našimi „politickými elitami“ vedení. Napríklad, dnes sme v situácii, aj keď si to zrejme len málo občanov uvedomuje, že „Slovensko je hospodársky súčasťou Nemecka. S výnimkou Česka nie je od Nemcov tak životne závislá takmer žiadna iná ekonomika. Z hľadiska odbytu, dovozu technológií aj kapitálu“¹⁹. A niektorí naši politici z času na čas vyťahujú ako svoju fundamentálnu agendu problém našej limitovanej suverenity. Suverenitu strácajú krajiny, ktorých „vlády sa v integračných procesoch nevedia orientovať a ktorých elity svoje národy predali“²⁰. Kam patrí v tomto prípade Slovensko, otázka je legitímna a naliehavá...

Veľkým výdobytkom Západu bol *sociálny štát*, ktorý „(...) bol základom spoločenskej zmluvy, alebo ako chcete – sociálneho kompromisu, na ktorom sa budovalo usporiadanie západnej Európy. Demokracia, relatívna hojnosť a spoločenský pokoj sú späť“²¹. Pravda ako nám ukazujú dejiny novovekej filozofie cez učenia teoretikov prirodzeného práva a spoločenskej zmluvy počínajúc Hobbesom cez Locka, Spinozu, Rousseaua až ku Kantovi, tento kompromis vo forme dohody, by mal byť v duchu tradície vynútenou reakciou na hroziace nebezpečenstvo či už z vonku alebo z vnútra. V tomto prípade sa treba pozrieť do minulosti. Myslím si že, trefne to vyjadril J. Draxler, keď napísal:

Povojnové ekonomiky boli historickým zázrakom. Spotrebné normy, fungovanie trhu práce a makroekonomická politika do seba zapadali. Ľudia potrebovali bývanie, teplo, šatstvo, autá, elektroniku do domácnosti. Tieto veci produkovali robotníci v továrňach, ktorých mzdy zároveň predstavovali ekonomický dopyt. Rástli teda v súlade s domácou produktivitou práce, tým zároveň rástol dopyt, ktorý umožňoval výrobu za stále zlepšujúcich sa technologických podmienok... Ale na to, aby sa takýto rastový model vôbec vytvoril, bol potrebný súlad historických podmienok. Nestačilo, že sa ekonómovia poučili z chýb minulosti, zvlášť z katastrofickéj menovej politiky v začiatkoch Veľkej

¹⁸ R. Geist, *Rozpad jednej utópie*, „Pravda“, 6. júna 2014, s. 30.

¹⁹ J. Draxler, *Spojené štáty európske?*, „Pravda“, 4. júla 2012, s. 46.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ R. Geist, *Kríza a stratená generácia*, „Pravda“, 3. februára 2012, s. 34.

hospodárskej krízy, Kombinácia sebedomia zamestnancov posilnená existenciou Sovietskeho zväzu a zároveň studená vojna ako mobilizačný faktor pre vlády značne prispeli k vytvoreniu ekonomicky produktívnych historických kompromisov²².

To je ale minulosť. A čo prítomnosť? V súčasnosti sa hľadajú všetky možné prostriedky, nástroje a myšlienkové koncepty, ktoré by boli funkčné a produktívne vo vzťahu k obnoveniu kompromisu. Je potrebné efektívne a *sociálno-praktickým rozumom* riešiť neúnosnú situáciu spôsobenú zhoršovaním sociálnych štandardov pre veľké skupiny obyvateľov, za situácie, kedy a vytvorila *sociálna hierarchia*²³, na špici ktorej je bohatstvo či už vo forme vo forme majetku alebo príjmov. V tradícii klasického liberalizmu, ktorý nepoznal také obrovské rozdiely,

(...) majetková nerovnosť bola zlučiteľná s ideou, že bohatí a chudobní sú súčasťou toho istého politického spoločenstva, ktoré možno spravovať podľa princípov rovnosti a slobody. Vo svete, kde sa bohatí skrývajú v ohradených a strážených komunitách a kde sú z chudobných „nadbytoční“, je to neutržateľná idea²⁴.

Oblasť *sociálna*, v ktorom jeden *objavuje* a akceptuje druhého v jeho ľudskej dôstojnosti, sa tak stáva pomaly ale isto, minulosťou... Ale to je taká už zdanlivo *prežitá* len filozofická *hodnota*. Dnes ide skôr o deštrukciu sociálneho štátu.

Táto prvá časť príspevku *empiricky* zameraná na problematiku sociálneho života človeka v súčasnosti vytvára predpoklady pre filozoficko-kritické posúdenie parametrov občianskeho spolunažívania jednotlivcov, sledujúcich svoje konkrétne ciele. Podotýkam, že slovom *kritika* nechceme všetko len odmietnuť, ale že tu ide o niečo iné. Jasne to vyjadril M. Horkheimer:

Skutočná sociálna funkcia filozofie spočíva v kritike jestvujúceho. To neznamená len povrchné hundranie na jednotlivé idey alebo stavy, ako keby filozof bol akýsi komický čudák, ktorý nejakú izolovanú skutočnosť kriticky napadne a odporučí nápravu. Hlavným cieľom kritiky je zabrániť tomu, aby sa ľudia stratili v ideách a spôsoboch, ktoré im ponúka spoločnosť v jej súčasnej organizácii. Ľudia by sa mali naučiť, pochopiť vzťah medzi ich individuálnymi činnosťami a tým, čo nimi dosiahnu, medzi ich jedinečnou existenciou a všeobecným životom spoločnosti, medzi ich každodennými projektmi a veľkými ideami, ktoré uznávajú. Filozofia odhaľuje rozpor do ktorého sa dostávajú, pokiaľ sú v bežnom živote nútení pridržať sa izolovaných ideí a pojmov²⁵.

²² J. Draxler, *Vo svete bez rastu*, „Pravda”, 16. augusta 2013, s. 31.

²³ R. Geišt, *Slobodní a rovní*, „Pravda”, 1. februára 2013, s. 34.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ M. Horkheimer, *op. cit.*, s. 121.

Ulohou filozofie je bojovať proti každodennej rutine... za to, aby viera v *ľudskú dôstojnosť* a šťastnú budúcnosť spoločnosti zo zeme nevymizla.

Zakladateľ nemeckej transcendentálnej filozofie I. Kant bol mysliteľom, ktorý venoval veľkú pozornosť problematike spoločnosti. Dokladom toho je jeho *praktická filozofia*, či už ju chápeme v jej širšom alebo užšom stvárnení. O dôležitosti, ktorú Kant prikladal vo svojom posudzovaní problematike *spoločnosti* svedčí aj jeho snaha budovať hodnoverný arzenál filozofických argumentov. V tomto smere sú preukázateľné jeho *návraty* až do antickej minulosti, k Platónovi. Nepochybne zaujímavý je Kantov výklad *Platónskej republiky* ako názorného príkladu vysnenej dokonalosti. Ktorá sa stala príslovecnou pre záhalčivého mysliteľa a zároveň i smiešnou. Napriek tomu jej Kant venuje **opakovane** pozornosť, a v tomto prípade poznamenáva, že je potrebné *hlbšie* vniknúť do tejto myšlienky a znova sa usilovať ju osvetliť. Kant tvrdí, že „zriadenie, kde existuje *najväčšia ľudská sloboda* podľa zákonov umožňujúcich, aby *bol každý slobodný spolu s ostatnými*, je nevyhnutnou ideou, z ktorej treba vychádzať nielen pri prvom návrhu ústavy“²⁶, ale i pri všetkých zákonoch. K tomu v *Spore fakúlt* dodal:

Idea ústavy, ktorá je v súlade s prirodzeným právom človeka: že totiž tí, ktorí sú poslúšní zákonu sú zároveň zjednotení, majú byť zákonodarcami, je základom všetkých foriem štátu, a politické spoločenstvo, jej primerané, je myslené prostredníctvom čistých pojmov rozumu, platónsky i d e á l, nazvaný (respublica noumenon), nie je prázdny výplod mozgu, ale **večná norma** pre každú občiansku ústavu a zabraňuje každej vojne. Takto organizovaná občianska spoločnosť je znázornením tohto podľa zákonov slobody cez príklad skúsenosti (respublica phaenomenon), a možno ju len s veľkým úsilím vybojovať po rozličných sporoch a vojnách; jej ústava, keď sme ju už vo veľkom získali, sa kvalifikuje ako najlepšia zo všetkých na to, aby bránila vojne ničiteľke všetkého dobrého; a preto je povinnosťou vstúpiť do takej, priebežne ale (lebo ona nenastane tak skoro – *nicht so bald zu Stande kommt*) je povinnosť monarchov, nech už panujú *aristokraticky*, vládnuť *jednako republikánsky* (nie demokraticky), t.j. zachádzať s národom podľa princípov, ktoré sú primerané duchu zákonov slobody (ako národ so zrelším rozumom by si ich mohol sám sebe predpísať), aj keď podľa litery, by sa ho nepýtali na jeho dovolenie²⁷.

Ďalej pokračujem pripomenutím historicko-filozofickej reality, že Kant mohol, a ako sa aj ukázalo v jeho dielach, často nadväzoval na sociálno-teoretické názory takých predstaviteľov tohto typu, ako boli v novoveku T. Hobbes, J. Locke či J.J. Rousseau, alebo škótski myslitelia 18. storočia (Ferguson, Hume). To je

²⁶ I. Kant, *Kritika čistého rozumu*, Pravda, Bratislava 1979, s. 246.

²⁷ I. Kant, *Der Streit der Fakultäten. Werke in sechs Bänden*, Herausgegeben von W. Weischedel, Band VI, *Schriften zur Anthropologie, Geschichtsphilosophie, Politik und Pädagogik*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1998, s. 246.

evidentné a preukázateľné. Niektoré jeho poznámky – týkajúce sa konania, aktivity človeka – dokladajú aj znalosť Voltairových názorov a pod. Kantove diela – pomenované ako *Malé spisy* – obsahujú spracovanie názorov jeho *filozofického učiteľa* tak z hľadiska spoločenskej, mravnej ako aj na dejiny orientovanej problematiky, pričom tiež dokladajú *klasifikáciu prác* J.J. Rousseaua. Čo má Kant – ak mám na mysli problém spoločnosti – k dispozícii z diela J.J. Rousseaua, a najmä, ako sa s tým *filozoficko-kriticky* vyrovnáva? V prvom rade je to otázka či znalosť človeka, riešená prostredníctvom metafyzického a *morálneho* skúmania, *hľadanie pravého základu spoločnosti*, keď príroda len málo pripravila ľudí pre sociálne, napokon i jeho vymedzenie *občianskej spoločnosti*, a taktiež *tradičné* témy *prírodného a občianskeho stavu* a najmä *kritiky* vtedajšej spoločnosti.

Kant *ponemčuje*²⁸ klasické pomenovanie *societas civilis* na *bürgerliche Gesellschaft*. Jeho spis *Idea ku všeobecným dejinám v svetoobčianskom zmysle* – ako programové dielo filozofie dejín – naznačuje integráciu *zmyslu sociálna*²⁹ do dejinného procesu a postupujúcu nielen kultiváciu, civilizáciu, ale hlavne moraliizáciu človeka. Dôležitou témou pre Kanta sa tak stáva morálna kultivácia jednotlivca v občianskej spoločnosti. Začiatok tohto procesu Kant popisuje v *Idei* pomocou zaujímavej metafory:

V takej ohrade, akou je občianske zjednotenie, dosahujú tieto náklonnosti ten najlepší účinok, tak ako sa stromy v lese práve tým, že každý sa snaží odňať druhému vzduch a slnko, navzájom nútia hľadať oboje nad sebou, čím dosahujú pekný rovný vzrast; zatiaľ čo tie, čo vyhávajú svoje vetvy slobodne a oddelene od druhých, rastú zmrzačene, krivo a pokrútené³⁰.

To je samozrejme *normatívne* podanie spoločnosti. Lebo Kant ako *realista* vidí v tomto smere zložitosti. A tak uvažuje o postupnom približovaní sa k idei takéhoto spoločenstva, s tým, že na to treba tri veci: dlhodobú skúsenosť, správne pojmy a dobrú vôľu. Kantov sociálno-teoretický interes komentuje Cassirer:

Kantova *Idea všeobecných dejín* preukazuje, že jej autor ešte používa *rousseauovský jazyk*, ale svojho učiteľa prekonáva v *systematickom* a *metodickom* založení svojich myšlienok. V úvahách o človeku a jeho dejinách si Kant postupne buduje kritickejší vzťah k svojmu predchodcovi a artikuluje vlastné hodnotiace stanoviská. Pokiaľ Rousseau celkovo ľudské dejiny charakterizoval ako *pád* zo stavu nevinnosti a blaženosti, v ktorom

²⁸ N. Brieskorn, *Sozialphilosophie. Grundkurs Philosophie 19. Eine Philosophie des gesellschaftlichen Lebens*, Verlag W. Kohlhammer, Stuttgart 2009, s. 64.

²⁹ J. Kneller, *Introducing Kantian Social Theory* [in:] *Autonomy and Community. Readings in Contemporary Kantian Social Philosophy*, Jane Kneller and Sidney Axin editors, State University of New York, Albany 1998, s. 7.

³⁰ I. Kant, *Idea ku všeobecným dejinám. K večnému mieru*, ARCHA, Bratislava 1996, s. 63.

človek žil predtým, než vstúpil do spoločnosti a združil sa do **nepravých sociálnych zväzkov**. Kantovi sa myšlienka takého *prírodného stavu* traktovaná ako skutočnosť javila ako utopická a nazeraná ako **mravný ideál** – stav neskazenej človečenskosti – sa mu videla *dvojznačná a nejasná*. Jeho etika ho odkazuje síce smerom k individuú a základnému pojmu *mravnej osobnosti* a jej svojzákonnosti, avšak Kantov dejinný a najmä *geschichts-philosophische Einsicht* viedol k presvedčeniu, že jedine cez médium **spoločnosti** môže ideálna **úloha mravného sebauvedomenia** nájsť svoje skutočné *empirické* naplnenie. Právě kritérium hodnoty spoločnosti nespočíva v tom, či sa stará o *šťastie jednotlivca*, ani v *užitočnosti* sociálneho a štátneho zväzku z hľadiska zabezpečenia jeho *empirickej existencie a jeho blaha*; ale predovšetkým v tom, čo znamená ako prostriedok výchovy tohto individua *k slobode*³¹.

Kantov názor, podľa ktorého by sa mali *prírodné vlohy* u človeka, ktoré sú zamerané na používanie rozumu, „úplne rozvíjať len v druhu a nie však v individuú“ má ďalekosiahle konzekvencie pre vnútorné **mravné** zdôvodnenie dejín. Kant totiž v *Ideí* ukazuje, že „v tomto chode ľudských záležitostí je celá armáda trampôt, ktoré očakávajú človeka“³², a to ho priviedlo k záveru, že cesta k skutočnej jednote ľudského rodu vedie len cez *boj a protiklady*, že cesta k svojzákonnosti vedie cez *nátlak*. Kant to vysvetľuje tým, že *príroda* – z hľadiska jeho *zvieracej výbavy* – priviedla človeka do *stavu*, v ktorom je v *nižšom* postavení voči *iným druhom v stvorení*, žije tak v núdzi a bezbrannosti. To však na druhej strane predstavuje *popud* k tomu, aby vystúpil zo svojej pôvodnej prírodnej *obmedzenosti a izolácie* a prekonávajúc *krokmí rozumu* hlas prírody opúšťa spoločnosť so zvieratami, takýmto spôsobom sa dostáva k pochopeniu, že je „vlastne cieľom prírody“. Rozum rozšírený za hranice *zvieratskosti* privádza človeka k *novému* spôsobu života, kde sa zakladajú predpoklady pre *občianske zriadenie a verejnú spravodlivosť*. Následne sa začína rozvíjať všetko *ľudské umenie* (ako umenie družnosti a občianskej bezpečnosti), ale aj *nerovnosť* medzi ľuďmi³³. Sumarizujúc Kantove úvahy o **vývoji mravnosti v konaní a nekonaní človeka** vedené síce na krídlach *obrazotvornosti*, ale v *sprievode rozumu* možno konštatovať, že prvé spoločenské zväzky nevznikli z človeku vrodenej dispozície pre spoločnosť, ale bola to predovšetkým *núdz*a, ktorá ich založila a táto tiež vytvorila rozhodujúce podmienky pre nastolenie a upevnenie *sociálnej štruktúry*. *Sociálne teleso* sa teda podľa Kanta nemôže objasniť prostredníctvom pôvodnej vnútornej harmónie jednotlivých vôľ, ani cez *mravne – sociálne vlohy*. Jeho bytie korení v *príťahovaní* a *odpuďovaní*, t.j. v antagonizme síl. Tento *protiklad* vytvára zárodok a predpoklad každého

³¹ E. Cassirer, *Kants Leben und Lehre*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1994, s. 238.

³² I. Kant, *Idea ...*, s. 60.

³³ I. Kant, *Domnělý začiatok ľudských dejín. K večnému mieru*, ARCHA, Bratislava 1996, s. 85.

spoločenského poriadku. Kant si samozrejme uvedomoval zložitosti utvárania človeka v chode dejín a preto odvolávajúc sa na Rousseaua konštatuje:

Umenie a veda nás *kultivujú* do vysokého stupňa. Sme až zaťažene *civilizovaní* vo všelijakej spoločenskej spôsobilosti a slušnosti. Ale aby sme sa mohli pokladať už za *moralizovaných*, do toho chýba ešte veľmi veľa. Lebo ku kultúre patrí ešte aj idea morality; ale používanie tejto idey, ktorá vyúsťuje ctižiadostivosťou a vonkajšou slušnosťou len do akejsi kvázimravnosti, tvorí iba civilizovanosť... Všetko dobro však, ktoré nie je naočkované na morálne dobré zmýšľanie, nie je ničím iným, než čírym zdaním a skvejúcou sa biedou³⁴.

Pravda k problematike *spoločnosti* či jej utvorenia nachádzame u Kanta aj iné názor či vyjadrenia. Čo vedie ľudí napríklad k takej *družnosti*, ako niečomu nepôvodnému, umelému, ľuďmi samotným vytvorenému? Kant napríklad z *retrospektívneho* hľadiska – skúmajúc vývoj mravnosti – uvádza isté *obmedzenie* v budúcnosti uložené rozumom, ktoré sa týka postoja k rovnakému účastníkovi *darov prírody*, a ktoré je pre utvorenie spoločnosti *oveľa* potrebnejšie než *náchylnosť* a *láska*. V *praktickej* filozofii to dokumentuje druhá formulácia kategorického imperatívu: „konaj tak, aby si ľudstvo tak vo svojej osobe, ako aj v osobe každého druhého používal vždy zároveň ako účel, a nikdy nie iba ako prostriedok“³⁵, ktorá eliminuje výhradu formalizmu a bezobsažnosti.

Naznačenú problematiku vykladá Kant aj v spise z roku 1793 (*Über den Gemeinspruch*), v ktorom stanovuje, že

(...) občiansky stav ponímaný ako stav právny, je a priori založený na nasledujúcich princípoch: 1) *slobode* každého člena spoločnosti ako *človeka*; 2) *rovnosti* každého so všetkými ostatnými ako *poddaného*; 3) *samostatnosti* každého člena politického spoločenstva ako občana³⁶.

Interpretačne zaujímavým v kontexte príspevku, je Kantovo nastolenie a riešenie problematiky princípu *samostatnosti*, úzko viazané na zákonodarný proces. Ten, kto má v ňom hlasovacie právo sa

(...) nazýva *občan* (citoen, t.j. *občan štátu*, nie mešťan, bourgeois). K tomu je okrem vlastnosti *prírodzenej* (že nejde o dieťa alebo ženu), vyžadovaná jediná kvalita: taký

³⁴ I. Kant, *Idea ...*, s. 67–68.

³⁵ I. Kant, *Základy metafyziky mravů*, Svoboda, Praha 1990, s. 91.

³⁶ I. Kant, *Über den Gemeinspruch: Das mag in Theorie richtig sein, taugt aber nicht für Praxis. Werke in sechs Bänden*, Herausgegeben von W. Weischedel, Band VI, *Schriften zur Anthropologie, Geschichtsphilosophie, Politik und Pädagogik*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1998, s. 145.

človek je *pánom seba samého* (*suigeneris*), a má teda nejaké *vlastníctvo* (k tomu môže byť počítané i každé umenie, remeslo, krásne umenie alebo veda), ktoré ho živí. V takých prípadoch teda, kedy svoj zárobok musí získavať od druhých, získava ho iba *zvonkajšne-ním*, toho, čo je *jeho*, a nie tým, žeby druhým dával dovolenie používať svoje sily, a že teda vo vlastnom zmysle slova *slúži* iba spoločstvu a nikomu inému³⁷.

J. Habermas v tejto súvislosti pripomína vznikajúcu sféru *sociálna*³⁸. Kant ďalej jasne určuje, že rozum a priori zákonodarný má *sociálne uplatnenie*³⁹, že neberie ohľad na žiaden *empirický účel*, napríklad blaženosť.

Kant svojím spôsobom dotvára dôležitý problém novovekého sociálneho myslenia, ktorým je fenomén *spoločenskej zmluvy*. Táto predstavuje podľa neho spojenie každej zvláštnej a privátnej vôle jednotlivých ľudí do vôle spoločenskej a verejnej, a to za účelom právneho zákonodarstva. V žiadnom prípade ju však nemožno chápať ako *faktum*. To by znamenalo, že by

(...) najskôr z dejín muselo byť dokázané, že národ, ktorého práva a povinnosti preberáme ako potomkovia, skutočne niekedy takýto akt musel vykonať a ústne alebo písomne o tom zanechal istú správu alebo nástroj, pokiaľ sa máme považovať za viazaných určitou už existujúcou občianskou ústavou. V skutočnosti je to však *púha idea* rozumu, ktorá má však svoju nespochybniteľnú (praktickú) realitu: zaväzuje totiž každého zákonodarcu dávať zákony takým spôsobom, ako by *mohli* vyplývať zo spojenej vôle celého národa, a každého poddaného, pokiaľ chce byť občanom, vidí tak, ako keby takúto spoločnú vôľu podporil⁴⁰.

To je *skúšobný kameň* toho, čo môže byť ustanovené ako zákon pre národ, a teda zistenie spravodlivosti, alebo nespravodlivosti. Pri celostnom skúmaní základných Kantových prác sa ukazuje ako podstatný problém filozoficky presvedčivé a predovšetkým *prirodzené* zdôvodnenie otázky *družnosti* človeka z hľadiska utvorenia alebo zachovania spoločnosti. Objektívne treba povedať, že do súčasných debát, polemík hľadání možností návratu k *dobrému životu*, sa objavuje aj problematika obnovenia *spoločenskej zmluvy* ako možné riešenie dramatickej sociálnej situácie. Liberálny demokrat Habermas konštatuje:

³⁷ *Ibidem*, s. 151.

³⁸ Sociálne „sa mohlo konštituovať ako svojbytná sféra spolu s tým, ako reprodukcia života na jednej strane nadobudla súkromné formy, na druhej strane získala verejnú relevanciu“. J. Habermas, *Strukturální přeměna veřejnosti*, OYKOMENH, Praha 2000, s. 212.

³⁹ P.J. Rossi, *The Social Authority of Reason: Kant's Critique, Radical Evil, and the Destiny of Humankind*, State University of New York, Albany 2005.

⁴⁰ I. Kant, *Über den Gemeinspruch ...*, s. 153.

Najväčšmi ma znepokojuje do neba volajúca sociálna nespravodlivosť, ktorá spočíva v tom, že socializované náklady zlyhania systému najtvrdšie postihujú tých najzraniteľnejších. Množstvo ľudí, tak či tak nepatriacich k víťazom globalizácie, musí ešte raz platiť za reálne hospodárske dôsledky predvídateľnej poruchy finančného systému. A to nie v pozícii vlastníkov akcií v peňažných hodnotách, ale v tvrdej mene každodennej existencie... Pravda, ukazovať teraz prstom na hriešnikov, to pokladám za pokrytectvo. Aj špekulanti sa v rámci zákonov dôsledne správali podľa spoločensky sankcionovanej logiky maximalizácie zisku. Politika sa zosmiešňuje, keď moralizuje, miesto aby sa opierala o donucovacie právo demokratického zákonodarcu. Veď práve ona, a nie **kapitalizmus** [zd. *L.B.*], je kompetentná v otázke spoločenského blaha⁴¹.

To je precízna charakteristika našej *kapitalistickej prítomnosti*. Keď by som mal skončiť s nejakým perspektívnym výhľadom do budúcnosti do budúcnosti, tak súhlasím s jedným ekonómom⁴² v tom, že nasledujúce roky – dúfajme, že to tak stane, „budú o bolestivom zbavovaní sa rozličných mýtov a hľadani nových vízií a foriem hospodárskej i spoločenskej organizácie“. Radikálnejšie sa na to pozerá švajčiarsky ekonóm a profesor politickej ekonómie Arturo Bris, ktorý požaduje: „Svet by sa mal vybrať na krížovú výpravu proti nerovnosti, inak nás čaká veľa sociálnych konfliktov prameniacych z toho, že jedni žijú na hranici chudoby a druhí nevedia, čo s bohatstvom“. Kiež by sa to realizovalo tak, aby sme mohli konštatovať, že bola komplexne naplnená Kantova prakticko-humanistická požiadavka: „Nebud' pre iných nástrojom, ale bud' pre nich hneď cieľom“.

[znakov 37 624]

Философия – критика – современное общество резюме

Статья представляет собой критический анализ динамических и фундаментальных антиномий современной общественной реальности. Опорными пунктами философской критики в нашей статье являются взгляды И. Канта, Ю. Хабермаса и М. Хоркхаймера, содержащие основные нормы оценки современного общества. В центре исследования автора находится анализ роковых перемен в Восточной Европе после падения Берлинской стены, которые повлияли на положение бывшей Чехословакии и ее приемных государств – Чешской и Словацкой Республик.

ключевые слова: критика, общество, неравенство, социальная несправедливость, новый общественный договор, общественное дело

klúčové slová: kritika, spoločnosť, nerovnosť, sociálna nespravodlivosť, nová spoločenská zmluva, vec verejná

⁴¹ J. Habermas, *K ústave ...*, s. 109.

⁴² J. Draxler, *Vo svete ...*, s. 31.

Philosophy – Criticism – Contemporary Society

Abstract

The paper offers a critical analysis of dynamic and fundamental antinomies of today's social reality. The main points of philosophical criticism are represented by the ideas of I. Kant, J. Habermas and M. Horkheimer including basic norms of examining the contemporary society. The author focuses on examination of significant changes in Eastern Europe after the fall of the Berlin Wall, especially on the circumstances of the former Czechoslovakia and later the Czech Republic and the Slovak Republic.

keywords: criticism, society, inequality, social injustice, new social contract, res publica

Bibliografia

- Belás Ľ. 2012. „Kantove idey a súčasný svet. Pokus o kritickú kritiku aktuálneho stavu vecí verejnej“. W 9. kantovský vedecký zborník, Ľ. Belás, P. Kyslan, S. Zákutná (eds.), 17–26. Prešov: Filozofická fakulta PU.
- Beyerhaus G. 1976. „Kants »Programm« der Aufklärung aus dem Jahre 1784“. W *Materia- lien zu Kants Rechtsphilosophie*, Herausgegeben von Zwi Batscha. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Brieskorn N. 2009. *Sozialphilosophie. Grundkurs Philosophie 19. Eine Philosophie des gesellschaftlichen Lebens*. Stuttgart: Verlag W. Kohlhammer.
- Cassirer E. 1994. *Kants Leben und Lehre*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Čorná T. 2014. „Rozhovor“. *Pravda* 4. júla.
- Draxler J. 2011. „Nežný rozklad“. *Pravda* 11. novembra.
- Draxler J. 2012. „Spojené štáty európske?“. *Pravda* 4. júla.
- Draxler J. 2013. „Ako von z mizérie?“. *Pravda* 20. marca.
- Draxler J. 2013. „Vo svete bez rastu“. *Pravda* 16. augusta.
- Filčák R. 2013. „Paprika a rovné dane“. *Pravda* 16. Januára.
- Geist R. 2012. „Kríza a stratená generácia“. *Pravda* 2. februára.
- Geist R. 2013. „Slobodní a rovní“. *Pravda* 1. februára.
- Geist R. 2014. „Rozpad jednej utópie“. *Pravda* 6. júna.
- Habermas J. 2000. *Strukturální přeměna veřejnosti*. Praha: OYKOIMENH.
- Habermas J. 2012. *K ústave Európy*, Brösl Alexander, Holländer Pavel (eds.). Bratislava: Kalligram.
- Heintel P. 2003. *I. Kants „Grundlegung zur Metaphysik der Sitten“ und deren „prozessetische Konsequenzen“*. K počtĕ profesora Milana Sobotky. Hegelovskou stopou. *Studia Philosophica XIV*. Praha: Univerzita Karlova, Karolinum.
- Horkheimer M. 1999. „Spoločenská funkcia filozofie“. *Filozofia* 54 (2): 114–125.
- Kant I. 1979. *Kritika čistého rozumu*. Bratislava: Pravda.
- Kant I. 1990. *Základy metafyziky mravů*, vydání 2. Praha: Svoboda.
- Kant I. 1996. *K večnému mieru*. Bratislava: ARCHA.
- Kant I. 1998. *Werke in sechs Bänden*. Herausgegeben von Wilhelm Weischedel, Band VI, *Schriften zur Anthropologie, Geschichtsphilosophie, Politik und Pädagogik*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

- Kneller J. 1998. "Introducing Kantian Social Theory". W *Autonomy and Community. Readings in Contemporary Kantian Social Philosophy*, Jane Kneller and Sidney Axin eds. Albany: State University of New York.
- Krištofová L. 2014. „Protestovať sa dá rôznymi spôsobmi“. *Pravda* 4. júla.
- Matišák A. 2014. „Slovensko sa nemusí báť o budúcnosť. Je v NATO“. *Pravda* 29. marca.
- Ostrihoňová A. 2013. „O láske k poézii a k HDP. Esej na sobotu. Víkend“. *Pravda* 4. marca.
- Ransdorf M. 2014. „Kořeny dnešní české krize“. *Haló noviny* 23. května 2014.
- Rossi P.J. 2005. *The Social Authority of Reason: Kant's Critique, Radical Evil and the Destiny of Humankind*. Albany: State University of New York.
- Sedlák J. 2014. „Chlieb a prácu“. *Pravda* 23. februára.
- Schnur P. 2010. *Nesvatí Václavové, dali jste nám zhynout! Kritika depolitizovaného rozumu: úvahy (nejen) o nové normalizaci* (V. Bělohradský... [et. al]), 163–172. Všeň: Grimmus.
- Šmihula D. 2013. „2012: Rok prelomu“. *Pravda* 16. januára.